

Tyrinėjimų projektai ir programos

Etnologiniai tyrimai Merkinės apylinkėse 2000–2001 metais

Remiant Lietuvos valstybiniam mokslo ir studijų fondui 2000–2001 m. vykdytas kompleksinis mokslinis tyrimas „Merkinės gamtinis ir kultūrinis paveldas: vertė ir kontekstai“. Pagal trijų mokslinių institutų bendrai paruoštą projektą darbus vykdė Lietuvos istorijos institutas (archeologų grupės vadovas Vykintas Vaitkevičius, etnologų ir viso projekto – Žilvytis Šaknys), Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas (vadovė Vita Ivanauskaitė) ir Geologijos institutas (vadovė Dalia Kisielienė). Jungtinė mokslininkų grupė išsikėlė kelis darbo tikslus: 1) kompleksiskai iširti Merkinės apylinkės gamtos ir kultūros paveldą; 2) apibendrintuose mokslo darbuose išryškinti gamtinio ir kultūrinio Merkinės paveldo vertę ir kontekstus; 3) sukurti krašto visuomenei ir svečiams patrauklų senosios Dzūkijos sostinės paveikslą. Įgyvendinant šiuos tikslus spręsti šie uždaviniai:

- atkurti Merkinės apylinkių geomorfologinę ir paleogeografinę raidą,
- atkurti Merkinės apylinkių apgyvendinimo raidą,
- išanalizuoti Merkinės apylinkių gyventojų folklorinę tradiciją, papročius, iš dalies materialinę kultūrą,
- atskleisti šių apylinkių kultūrinę specifiką ir ekonomines perspektyvas.

Geologijos institutas gilinosi į pirmąjį, Lietuvos istorijos institutas – į antrąjį, trečiąjį ir ketvirtąjį, Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas – į trečiąjį uždavinius. Institutai bendradarbiavo koordinuodami tyrimo teritoriją, lauko tyrimų eigą, dalijosi informacija.

Lietuvos istorijos instituto etnologai tyrė šešias temas, kurios Merkinėje nebuvo tyrinėtos anksčiau (gimtųjų ir krikštynų papročiai – Rasa Paukštytė-Šaknienė, jaunimo gyvenimas – Ž. Šaknys, vestuvių

simboliai – Irma Šidiškienė, liaudies religingumas – Danguolė Svidinskaitė, Merkinės kryžių kalnelio fenomenas – Ilona Burinskaitė, turizmo antropologija – Ž. Šaknys). Kiek kitaip negu kitų institucijų etnografiniuose lokaliniuose tyrimuose (pvz., Kraštotyros draugijos, „Lietuvos valsčių“ projekte) buvo siekiama ne rekonstruoti tradicinės kultūros paveldą, bet atskleisti jo raišką dabartyje, pažymint 1925–2000 m. įvykusius pokyčius. Lauko tyrimai apėmė reglamentuotą ir laisvą interviu, stebėjimą, realiųjų audiovizualinį fiksavimą. Vienuolikoje kaimų ir miestelių apklausus 495 respondentus užrašyta 1640 lapų etnografinės medžiagos. Padaryta per 500 fotonuotaukų, nuskenuotos 80 iš respondentų pasiskolintų nuotraukų. Be atliktų lauko tyrimų, ekspedicijų metu buvo analizuota archyvinė Merkinės bažnyčios (krikšto ir santuokų metrikai – per 3000 išrašų), Merkinės kraštotyros muziejaus (vardynų bylos, Merkinės kryžių kalnelio nuotraukos) ir Dzūkijos nacionalinio parko Informacinio centro archyvinė medžiaga. Tyrimui atlikti buvo parengtos kelios anketos turistams klausinėti lietuvių ir lenkų, rusų, vokiečių bei anglų kalbomis. Ilgalaikiai, net ilgiau kaip mėnesį trukę vienos temos Merkinės apylinkėse tyrimai (anksčiau ekspedicija vienoje vietovėje nevykdavo daugiau kaip 10 dienų) sudarė galimybę atskleisti tradicinės kultūros dinamiką, modernizacijos procesus. Taip buvo todėl, kad interviuoti įvairaus amžiaus žmonės. Nuo ilgaamžių iki paauglių.

Analizuojant gimtųjų ir krikštynų ciklą, atskleisti kūdikio laukimo papročiai, pribuvėjos institucija, palankynos, krikšto laikas, krikštatevių parinkimo kriterijai, krikštatevių dovanos, krikštatevių institucijos svarbos suvokimas, krikštynų dienos

papročiai, sovietmečio vardynų ir tradicinių krikštynų sąveikos, pavainikio kūdikio krikšto specifika, taip pat tradicijos vertė šių dienų krikštynose. Gimtųjų ir krikštynų papročių tyrimas liudija, kad daugelis tradicinių krikštynų papročių gyvuoja ir iki šiol, yra patikimi savo turiniu, tačiau kartais reikalauja naujos formos. Tai neišvengiamai lemia laike įvykusią ir prie naujų sąlygų prisitaikiusią papročių modifikaciją. Tačiau, kaip rodo lauko tyrimų medžiaga, tik atskiriems papročių elementams gyvuojant senąja forma yra išlaikomi lokaliniai tradicinių papročių savitumai ir jų funkcionavimas šiandieniniame gyvenime.

Nagrinėjant tradicinius ir dabartinius jaunimo papročius, atskleistos jaunimo brandos apeigos ir iniciaciniai papročiai, vedybiniai prietarai ir burtai, jaunimo bendravimo formos ir jų sklaida metų cikle. Analizuojant šių papročių reiškimą šių dienų kultūroje, galima atsekti aiškius senojo etninės kultūros paveldo klodus. Nagrinėjant senuosius jaunimo papročius teritoriniu aspektu, galima daryti išvadą, kad vietovėse nuo Merkinės į vakarus modernių kultūros elementų įtaka jiems didėja, į rytus – mažėja. Šį procesą galime stebėti tiek tarpukariu, mažesniu mastu ir dabar. Užfiksuota ir unikalių, anksčiau mokslinėje literatūroje ir šaltiniuose nemintų jaunimo papročių. Tai tik Merkinės apylinkėse užfiksuota Jurginių kaimynų bendravimo šventė laukuose ir specifinės Kalėdotojų eitynės. Rekonstruota jų metu naudota „Kalėdų žvaigždė“ galėtų būti ne tik šventės atributas, bet ir turistų perkamas Merkinę reprezentuojantis suvenyras.

Vestuvinių simbolių analizė liudija tradicinių realiųjų gyvavimą Merkinės apylinkėse XX a. antrojoje pusėje. Dabartinis santuokos registravimas bažnyčioje gali būti ne tik tikinčiojo priedermė, bet ir kompensavimas to, kad vestuvinių apeigų sakrališkumas virto linksmybėmis ir sumažėjo vestuvių trukmė. Vieni simboliniai veiksmai vestuvėse gali būti laikomi nenutrūkusiais, nors ir pakitusių formų. Tai būtų

tėvų atsiklausimo dėl santuokos paprotys, jaunio dovanos nuotakai (žiedas, gėlės), jaunosios nuometo nuėmimas ir dėjimas vyriausiajai pamergei, tėvų apdovanojimas. Kiti simboliniai veiksmai yra iš naujo integruoti – jų tęstinumas buvo nutrūkęs, užmirštas. Šiai kategorijai galima priskirti aukurėlio atsivežimą iš santuokų rūmų į savo namus, nuotakos vainikėlio deginimą, skarelės rišimo nuotakai ir kepturės dėjimo vyrui apeigas.

Nagrinėjant religinio tapatumo laike sampratą, pastebėta, jog Merkinės apylinkių gyventojams posovietiniu laiku būdinga gana ryški tendencija (ypač asmens ir šeimos lygmenyje) akcentuoti religinio tapatumo nekintamumą istorijos būvyje. Nekintantis religinis tapatumas suvokiamas kaip moraliai reikšmingesnis už kintantį. Net ir tam tikri asmens, šeimos narių religingumo pokyčiai pateikiami kaip nereikšmingi jų religiniam tapatumui, vėlgi akcentuojant jo pastovumą. Religingumui kisti buvo palankus sovietinis ir posovietinis laikas. Todėl sureikšminamas bandymas keisti religinį tapatumą, jo slėpimas, išsaugojimas, išgelbėjimas, praradimas ir atgavimas. Šeima, ypač moteris, suvokiama kaip pagrindinė religinio tapatumo kūrėja ir jo išlaikytoja. Tarpukaris dažnai, ypač vyresnės kartos asmenų, buvo suvokiamas kaip to laiko moralinis idealas, tačiau pažymėtina, jog, kalbant apie religingumo dinamiką, dažnai sureikšminamas ne istorinis laiko tarpsnis, o asmens, šeimos, bendruomenės narių vaidmuo.

Merkinės Kryžių kalnelis – vienintelis Lietuvoje tokio tipo ir masto memorialas, skirtas jos rezistencinės praeities įamžinimui. Nagrinėta jo istorija, architektūrinė kompozicija, pačių merkiniešių požiūris į šį unikalų kultūros reiškinį. Atkreipiamas dėmesys, kad jis privalo būti kurios nors institucijos globos objektu, nes merkiniešių rūpinimasis juo pastebimai slūgsta.

Etnologiniai turizmo tyrimai vykdyti analizuojant turisto ir vietinio gyventojų kultūrų sąveikas. Atskleistas merkinieško

požiūris į turistus, asmeninė kelionių patirtis, Lietuvos ir užsienio turistų nuomonė apie Merkinę ir jos gyventojus. Kaip liudija etnologiniai tyrimai, turizmui aktyvinti, kultūrinei aplinkai keisti būtina ne tik iniciatyva ir materialiniai ištekliai. Tam tikslui reikia paruošti patį žmogų. Merkinės istorinės ir geografinės aplinkybės lėmė gana darnią žmogaus ir gamtos tarpusavio sąveiką ir gerokai lėtesnius modernizacijos procesus negu kituose Lietuvos regionuose ir, be abejo, Vakarų šalyse. Tačiau merkiniškis linkęs integruotis ir perimti svetimos kultūros elementus. Didelis negu kaimyninėse Lietuvos vietovėse dėmesys augančiai kartai šiuo metu jaunimą saugo nuo neigiamų įtakų (narkomanija, nusikalstamumas ir pan.), tačiau etnokultūrinis jaunimo auklėjimas turi

stiprėti proporcingai turizmo ir globalizacijos proceso intensyvėjimui.

Visuomenei tyrimų rezultatai pristatyti Dzūkijos nacionalinio parko dešimtmečiui paminėti skirtoje konferencijoje Marcinkonyse (2001 spalio 25–26 d.) Ž. Šaknio pranešimu „Etnografinių Merkinės tyrimų dalybės ir perspektyvos“. Lietuvos istorijos instituto etnologų bei archeologų darbas pateiktas mokslinėje informacijoje, publikuotoje rajoninėje spaudoje (Merkinės ekspedicijos sensacijos, *Merkio kraštas* 2001 06 19). Netrukus šių tyrimų pagrindu buvo parengti šeši stambūs straipsniai. Jie išspausdinti Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštyje (2002. Lokalinis tyrimas „Merkinės etnografiniai savitumai“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 21: 141–284).

Žilvytis Šaknys

ES 5FP projektas „Viešasis genetikos supratimas: tarpkultūrinis ir etnografinis „naujosios genetikos“ ir socialinio tapatumo tyrimas“ (2002–2004 m.)

Nuo 2002 m. Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriaus darbuotojai dalyvauja tarptautiniame Europos Sąjungos 5FP programos projekte „Viešasis genetikos supratimas: tarpkultūrinis ir etnografinis „naujosios genetikos“ ir socialinio tapatumo tyrimas“. Tai projektas, kurio problematiką suformulavo ir suaktualino šiuolaikiniai genetikos mokslo pasiekimai ir biotechnologijų plėtra. Būtent jie pateikė kalbą ir būdus, skatinančius naujai suvokti socialinių tapatumų kilmes ir esmes. Pastarųjų metų antropologiniai tyrinėjimai rodo, kad dabartinė visuomenė, ypač Europoje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose, išgyvena *genetizacijos* procesą, kai genetinis aiškinimas vis dažniau vartojamas norint apibūdinti reikšmingus socialinius tapatumus, pavyzdžiui, sąsajas tarp lyties, giminytės, rasės, seksualumo, tautos. Ge-

netinės konsultacijos kaip gydymo, profilaktikos ar socialinių problemų sprendimo dalis, naujos reprodukcinės technologijos, klonavimas, genetinių duomenų bazių kaupimas valstybinėse bei privačiose institucijose ar genetiškai modifikuotas maistas, – visa tai ateina į žmonių gyvenimą naujomis patirtimis, iššūkiams ar teisinėmis normomis. Tačiau paaiškėja, kad empiriškai mažai žinoma, kaip įvairios Europos visuomenės įprasmina naująją genetiką ir jos reikšmes.

Projekto tikslas yra tyrinėti, kaip įvairios visuomenės, esančios genetikos atžvilgiu skirtingose pozicijose (pvz., ekspertai, profesionalai, neprofesionalai, pacientai ir kt.) ir tautiniu požiūriu skirtingai lokalizuotos, suvokia „naująją genetiką“ bei jos socialines ir kultūrinės prasmes. Toks tarpkultūrinis tyrimas siekia apimti įvairių

lygmenų konkrečius atvejus, papildytus istorinėmis analizėmis bei pagrįstus nacionaliniais įstatymų ypatumais.

Šio projekto koordinatore yra socialinės antropologijos srities mokslininkų grupė iš Mančesterio Viktorijos universiteto (Didžioji Britanija) Socialinės antropologijos katedros. Jam vadovauja dr. Jeanette Edwards, pastarąjį dešimtmetį pagrindinį dėmesį skyrusi giminystės ir žmonių požiūrio į naująsias genetikos ir biotechnologijas tyrimui. Projekte dalyvauja tyrinėtojų grupės iš Barselonos universiteto (Ispanija), Centrinės Europos universiteto (Budapeštas, Vengrija), Romos Luigi Einaudi fondo (Italija), Prancūzijos nacionalinio tyrimų centro (Paryžius) ir Vincennes Saint Denis universiteto (Paryžius, Prancūzija), Lietuvos istorijos instituto (Vilnius, Lietuva), Oslo universiteto (Norvegija).

Lietuvos grupė šiame projekte atlieka etnografinį tyrimą „Lokalinis etniškumo, šeimos ir giminystės suvokimas“. Jo tikslas yra tyrinėti, kaip skirtingos Lietuvos visuomenės socialinės grupės suvokia genetiką ir biotechnologijas, jas siejant su etniniu, šeimos ir giminystės tapatumu. Tyrime bus atsižvelgiama į nuomonių įvairovę, liečiančią reprodukcinių ir genetinių technologijų niuansus, lygiai taip pat kaip ir „kraujo“, „genų“ ir kilmės linijų socialines ir kultūrinės prasmes. Tyrimas grindžiamas požiūriu, kad populiarus naujosios genetikos suvokimas apima tiek mokslinę informaciją, tiek tos technologijos vertinimą bei praktinį taikymą. Darbe bus siekiama nagrinėti, kaip šios konkrečios Europos šalies žmonės suvokia biotechnologijas ir naujuosius genetikos pasiekimus bei jų taikymą; tyrinėti genetikos supratimą siejant su socialiniu tapatumu, šeima, giminyste, etniškumu; tyrinėti ryšius tarp mokslinių žinių ir socialiai bei kultūriškai konstruojamų jų taikymo vertinimų. Tyrimas pagrįstas lauko medžiaga ir etnografiniais interviu, kurie bus vyk-

domi tarp tų, kurie viešai teigia savo požiūrį į naująsias biotechnologijas, ir tarp „eilinių“ žmonių, vartojančių šią informaciją ir žinias. Lauko medžiaga bus papildyta viešų kalbų ir straipsnių žiniasklaidoje analize. Lauko tyrimų metu surinkti etnografiniai aprašai bus vertinami atsižvelgiant į duomenis, apibūdinančius pateikėjų socialinę padėtį bei asmeninį tapatumą. Kita vertus, naudojantis ankstesniais etnologiniais tyrinėjimais Lietuvoje, darbe bus atsižvelgiama į vietos bei bendruomenės kontekstą.

Lietuvoje tyrimą vykdo Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriaus darbuotoja dr. Auksuolė Čepaitienė ir projekto asistentas Darius Daukšas. A. Čepaitienė nuo 1999 m. yra dalyvavusi Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriaus projekte, nagrinėjančiame kultūrinių ir socialinių procesų dinamiką. Jos individuali tema skirta tautiškumo, giminystės ir socialinio solidarumo tyrimams. D. Daukšas 2001 m. baigė Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto magistrantūrą, 2000 m. stažavo Lundo universiteto Socialinės antropologijos katedroje. Jo tyrimų sritis susijusi su tautiškumo ir lyties tapatumo aspektais.

Apibendrinant Lietuvos tyrimo „Lokalinis etniškumo, šeimos ir giminystės suvokimas“ įnašą į bendrąjį tarpkultūrinį projektą „Viešasis genetikos supratimas: tarpkultūrinis ir etnografinis „naujosios genetikos“ ir socialinio tapatumo tyrimas“ reikia pasakyti, kad retrospektyvus Lietuvos visuomenės teisinių, ideologinių, tradicinių ir kitokių aspektų tyrimas bei daugiabriaunė etnografinių atvejų analizė prisidės prie *viešosios genetikos supratimo* Europoje nagrinėjimo. Antra vertus, taip pat galima tikėtis, kad šis projektas padės įvairiapusiškai pažvelgti į socialinius ir kultūrinius mokslinių techninių naujovių bei jų diegimo aspektus. Tai ypač svarbu Lietuvai, kur etnografinis ir sociokultūrinis įvairių gyvenimo sričių tyrimas dar nėra plačiai taikomas.